

فهلویات المعجم

در کتاب المعجم تالیف شمس قیس رازی در دو مورد یکی در بحر هزج و دیگری در بحر مشاکل اشعاری بنام فهلویات و بلهجه محلی آمده که در نسخه‌ها دچار تحریف شده معانی‌شان نامفهوم است .

فهلویات مزبور عموماً بدو لهجه لری و رازی قدیم سروده شده و در یکی دو قطعه هم چنانکه خواهیم دید احیاناً لغاتی موجود است که از دو لهجه نامبرده نبوده و مربوط به لهجه نائنی است .

اینک بتصیح و بیان معانی آنها میپردازیم .

۱- در صفحه ۷۷ چاپ تهران این دو بیت آمده و از لهجه رازی و شاید از بنداری است که با

توجه به معنی و نسخه بدلهای ذیل همان صفحه باید بصورت زیر باشد :

چمن ۱ چشمی کنی ۲ خواش ۳ بگیتی

چمن دل کد ۴ بری لاوش ۵ بگیتی

چو بنداری هران مهزی کشان کشت

بمن واریج ۶ هست آوش ۷ بگیتی

در بیت دوم همچو بنظر میآید که بجای « کشان » کسان باشد و کلمات « چمن » و

« چشم » طبق رسم الخط قدیم با (ج) نوشته شده ولی با « چ » باید تلفظ شود .

ce man cašmi keni xâveš begiti

ce man del kad bari lâveš begiti

ce bondâri harân mehri kasân košt

beman wârij hast âveš begiti

معنی : مرا چشمی است که بگیتی خواب ندارد . ودلی که بری از تاب و توش است

مانند بنداری هر مهزی که کسان کشد آب آن در گیتی بمن واریز میشود (یعنی همیشه عشق کشنده بمن رو میآورد) .

۲- در صفحه ۷۸ این دو بیت ضبط است : که با توجه بنسخه بدلهای ذیل همان

صفحه بصورت زیر در میآید :

ارگری ۸ مون بخواری اج ۹ که ترسی

ور کشی مون بیاری اج که ترسی

ازی ۱۰ نیمه دلی نترسم اج کیچ ۱۱

ای ۱۲ گهان ۱۳ دل ته ۱۴ داری اج که ترسی

این دو بیتى از بابا طاهر عریان است و در مصرع سوم بجای کلمه « بیاری » باید

« بزاری » باشد و « اج » نیز بعلمت رسم الخط به « ج » نوشته شده و در تلفظ «اج» میباشد :

ar karimun bexâri ac ke tersi

var koši mun bezâri ac ke tersi

azi nimah deli nêtrsom ac kic

i gehân del tah dâri ac ke tersi

معنی : اگر ما را بخواری بزنی از که میترسی و اگرمان بخواری بکشی از که میهراسی

من با این نیمه دلی از کسی باک ندارم تو که یکجهان دل داری از که میترسی

۳- در صفحه ۷۹ با توجه بنسخه بدل‌های ذیل آن، دویتی زیر آمده و مربوط

بلهجه رازی و شاید از بنداری باشد .

دل بگیان ۱۵ کندی هر سود ۱۶ گیتی

ته می او کندشی ۱۷ بدرود ۱۸ گیتی

دوای درد اهرود ۱۹ واسری شد

کان کس ته بسته ۲۰ نبود گیتی ۲۱

در شعر فوق همچو بنظر میآید که بجای کلمه « هر سود » « فرسود » و عوض

« اهرود » در مصرع سوم « آهر » باید باشد :

del begyân kandani farsud giti

ta mi owkandaši bedrud giti

davâye dard âher vâsari šod

kon kas ta bestehah nebbu de gitt

معنی : گیتی دل مرا بجان کندن فرسود تو آنرا می افکندی وی درود دوای

درد با سر رفت (یعنی بجای دوا سر دادم) تا آنکه از تو بسته است در گیتی نباشد

۴- در صفحه ۱۲۹ با توجه بنسخه بدل‌های ذیل همان صفحه این دو بیتى آمده و

و مربوط بلهجه لری است .

اج ته و ذ ۴۴ کردن و و ذ بردن اج من
 اج ته خوناه ۴۴ دادن خوردن اج من
 ور بنالم ته وا ۴۴ نالم مکر ۴۵ گوش
 کج ۴۶ ته شمشیر خوش بی ۴۷ گردن اج من

ac ta vaz kardan o vaz bordan ac man

ac ta xunâvah dâdan xordan ac man

var benâlom ta vâ nâlom makar guš

kac ta šamšir xoš bi gardan ac man

این دوبیتی از **باباطاهر عریان** است و در مصراع اول باید بجای کلمه « و ذ »
 « ود » تلفظ شود .

۵۵نی: از تو بدی کردن و از من تحمل ، از تو خونابه دادن و از من خوردن
 اگر بنالم بتو خواهم نالید گوش مکن ، زیرا از تو شمشیر خوش است و از من گردن
 ۵ - در صفحه ۷۸ و ۷۹ با توجه بنسخه بدل‌های ذیل همان صفحه ابیات زیر
 آمده و مربوط بلهجه لری و رازی نیست

دل دردینم ۲۸ ای ۲۹ شو ۳۰ شا ۳۱ اوا ۳۲ کر ۳۳
 ای روح دست گیر و پا اوا کر
 راهی کم ۳۴ بنه ۳۵ کوهین ۳۶ اویران ۳۷
 انادومی ۳۸ مکر ۳۹ آوا ۴۰ اوا کر
 بختم باهینده ۴۱ تانم ۴۲ دور آجونی
 مکر مکرده ۴۳ بختم را اوا ۴۴ کر
 از این کین ۴۵ بخت کوری وینشی ۴۶ ده
 وز این کی ۴۷ خته ۴۸ وریا ۴۹ اوا کر
 شو ۵۰ دوری ته بیرد ۵۱ بکردیم
 بوینشتی ۵۲ امن ۵۳ وزنا اوا ۵۴ کر

در مصراع اول بیت دوم بجای کوهین « کرهین » یا « کومین »

و در مصراع اول بیت سوم بجای تانم « تانیم » و در مصراع دوم همان بیت بجای
 مکر مکرده « مک رم کرده » و در مصراع اول بیت چهارم عوض کین « کین »

و در مصراع آخر بیت پنجم باید بجای بوینشتی « بوین اشتی » باشد .

delê dardinom ey šow šâ avâ kar
 ay ruhom dast giro pâ avâ kar
 râhi kam bod beta kerhin (kumin) avirân
 anâdumi makar âvâ avâ kar
 baxtom bâhizah tâyom dur â juni
 maka ram kardah baxtom râ avâ kar
 azin gin baxt kuri vineši deh
 vazin key xottah varri yâ avâ kar
 šar (šer)o duriyeta yebrad bekerdim
 bevin šti amen vaz nâ evâ kar

معنی: یکشب دل دردمند مرا شاد کن، ای روح من دستم گیر و پا (بخانه من) باز کن، راهی که مرا بتو بود و بران کردی، نادانی مکن و از نو آباد کن (یا راهی که مرا بخانه تو بود بنادانی و بران مکن آباد گردان) بختم رمیده تا از تو ای یار جانی دورم، مکن رم و بخت رم کرده مرا آواز کن، از این گونه کور بختی مرا بینشی بده و از این خفته کرخ شده برخیز و باد کن، ما از شر (یاشدن) و دوری تو عبرت گرفتم به بین باشتی آمده گانراواز ناز باز گرد .

تذکر - قطعه فوق کاملاً بزبان رازی قدیم نیست چه در رازی « شو » « شف » میباشد و بجای « کر » و مشتقات آن « کن » و همه جا بجای « از » « اج » آمده ولی کامل نیز نیست زیرا در لری « از » « اج » میآید و کلماتی امثال « باد و شاد و آباد و ناز » حرف آخرشان حذف میشود و همچنین « او » بجای « وا » و « انادونی » عوض (نادانی) نیامده بنابراین قطعه فوق بلهجه ای سروده شده که میان لهجه لری و رازی قدیم است .

۶- در صفحه ۱۲۹ با توجه بنسخه بدلهای ذیل همان صفحه دو بیتی زیر آمده و از نوع لهجه ایبات فوق الذکر میباشد و شاید هم گوینده هر دو قطعه يك نفر بوده ؟ این قطعه در بعضی نسخ دیوان باباطاهر آمده ولی با توجه بسبک و خصوصیات آن همچو بنظر میآید که از باباطاهر نیست مگر اینکه تصور کنیم در آن تصرفاتی روی داده باشد .

خوری ۵۵ کم زهره نی کش سا ۵۶ بیوسم
 نیم آن دسترس کش پا بیوسم
 بوازی ۵۷ گو کوامش ۵۸ خا ۵۹ نها ۶۰ پا
 وش ۶۱ خوادا ۶۲ بشم ۶۳ آن خا بیوسم

xori kam zahrah ni kaš sâ bebusom
 niyom on dastras kaš pâ bebusom
 bevâjî gu kovâmeš xâ nahâ pâ
 vaše xovâdâ bešom on xâ bebuson

معنی - خورشیدی که زهره ندارم سایه او را بیوسم و دسترسی ندارم که پایش را بوسه دهم . بگو بیازی بکدام خاک با نهاد ؟ تا برای خدا بروم و آن خاک را بیوسم تذکر - علاوه بر ابیات فوق یکی دو بیت دیگر در المعجم بلهجه رازی موجود است که از بنداری رازی میباشد و معنی آن بوسیله دکتر صادق کیا در ایران کوده داده شده ، بهمین جهت از ذکر آنها خوداری شد (رک شماره سوم ایران کوده از ص ۱۸ تا ص ۲۱)

توضیحات لازم راجع بلغات

- ۱- چمن = Ceman : مرکب از «چ» حرف اضافه «ز» و «من» ضمیر اول شخص مفرد مخفف = از من
- ۲- کنی = keni : مرکب از «که» ربط و «نی» مخفف «نیست»
- ۳- خواوش = xaveš مرکب از «خواو» بمعنی خواب و «ش» ضمیر سوم شخص مفرد .
- ۴- کد = kad = کت : مرکب از «ك» ربط و «ت» ضمیر دوم شخص مفرد = که تو
- تذکر - در کردی «کد» بمعنی «کجا» آمده و چون «کجا» بمعنی «که» نیز استعمال شده ممکن است «کد» معنی «که» بدهد
- ۵- لاوش = lâveš = مرکب از «لاو» (در پهلوی lâpak و در فارسی لاو و لاف بمعنی قرار و تاب و توش) و «ش» ضمیر
- ۶- واریج = vârij = واریز .
- ۷- آوش = âveš = مرکب از آب (اوستایی âpa و در پهلوی âp و در فارسی آب) و «ش» ضمیر
- ۸- کری = kari = دوم شخص مفرد مضارع از ریشه «کر» یا «کار» و مصدر فارسی آن «کردن» بمعنی زدن و چنک کردن و از همین ریشه است جزء اول کارزار و در زبان دری نیز بهمین معنی آمده .

چمانند. جرمه هنگام کرد چراننده کر کس اندر نبرد (فردوسی)
 وبمعنی بجا آوردن نیز معمول تر است و در لهجه لری صیغه های مضارع کردن عموماً بجای «کن»
 از «کر» می آید: کری، گرم، کرد، کرید، کریم کردند. و فعل امر آن «کر» (رک شماره ۳۳) و
 نهی آن مکر (رک شماره ۲۵) و در پهلوی مصدر آن kartan بمعنی بجا آوردن و کوشش آمده
 ۹- اج = ac = از «حرف اضافه» (دراوستا aja و در پهلوی hac یا ac)
 ۱۰- ازی = azi - مرکب از «از» حرف اضافه و «ای» مخفف «این»
 ضمیر اشاره نزدیک

۱۱- کیج = kij = کس (دراوستا eyš و در پهلوی eyj یا heyj)
 ۱۲- ای = ey = یک (دراوستا aêvâ در پهلوی eyv یا iv یا eyvak)
 ۱۳- گیهان = gayhân = جهان و از همین ریشه است گیتی
 ۱۴- ته = ta = تو
 ۱۵- بگیان = مرکب از «ب» و گیان giyân بمعنی جان (در اوستائی
 gavâ و در پهلوی gâv)

۱۶- harsud = فرسود، سوم شخص مفرد از فعل فرسودن. در لهجه های
 شمالی غالباً «هر» = «فر» جنوبی است
 ۱۷- او کندشی = ôwkandēši = میافکنندیش = مرکب از «او کند» =
 افکند و «ش» ضمیر سوم شخصی و «ی» استمرار

۱۸- بدرود = bedrud - سوم شخصی ماضی از «درودن» = درو کردن و
 برکندن و از همین ریشه است جزو اول «دروگر»

۱۹- آهر = âher = محرف آخر = عاقبت
 ۲۰- بستهه = besteha = سوم شخص مفرد مضارع از ستهدن = رنج بردن
 و بستوه آمدن

۲۱- نبود گیتی = nebbu de giti = مرکب از «نبو» = nebbu = نباشد
 و «د» = de = مخفف «در» حرف اضافه و «گیتی» = نباشد در گیتی

۲۲- ود = vad = بد (پهلوی vat)
 ۲۳- خوناوه = xunâvah = مرکب از «خون» و «آو» بمعنی آب و
 «ه» نسبت = خونابه

۲۴- تهوا = ta'vâ = مرکب از «ت» ضمیر دوم شخص مفرد و «وا» بمعنی

«ا» = ب ، روی هم یعنی «بتو»

۲۵- مکر = makar (رك شماره ۸)

۱۶- کچ = kac - مرکب از «که» ربط و «اچ» حرف اضافه

۲۷- بی = bi - در لری بمعنی بود (از ریشه bu (رك شماره ۲۱) در

دری قدیم مشتقات مضارع و امر «بودن» معمول بود : بوم ، بوی ، بود ، بویم ، بوید

بوئند ، امر «بو»

چه خوش بی مهربانی هر دوسری که یکسر مهربانی درد سربی (باباطاهر)

۲۸- دردینم = dardinom = درد مندم

۲۹- ای = ey = يك (رك شماره ۱۲)

۳۰- (šow) = شب

۳۱- šâ = «شاد» (اوستائی šâ ، پهلوی šât)

۳۲- اوا = avâ = باز ، وا (در پهلوی apâk ، apâj)

۳۳- کر = kar - (رك شماره ۸)

۳۴- کم = kam - مرکب از «ک» ربط و ضمیر اول شخص مفرد - که مرا

۳۵- بد = bod = مخفف «بود» (رك شماره ۲۷)

۳۶- کوهین = kuhin = شاید کومین kumin بمعنی خانه (در لاهیجی

کومه) و یا تحریف شده کرهین kerhin بوده بمعنی «کردی» و دوم شخصی مفرد ماضی از «کردن» است

۳۷- اویران = avirân = ویران

۳۸- انادومی = anâdumi = نادانی

۳۹- مکر = makar (رك شماره ۸)

۴۰- آوا = âvâ = آباد

۴۱- باهینه = bâhizah = سوم شخص مفرد ماضی از «باهیدن» و

باییدن بمعنی باختن و رم کردن

۴۲- تایم = tâyom = مرکب از «تا» و «یم» مخفف «استم» = تاهستم

۴۳- مکر مکرده = maka ram kardah = مرکب از «مک» = مخفف

مکر و «رم» و «کرده»

۴۴- اوا = avâ = مخفف «آوا» بمعنی آواز «آواکردن» بمعنی صدا کردن کسی و «آوا دادن» بمعنی خواندن :

ای بلبل خوش‌آو آواده ای ساقی آن قدح بکف ماده (رودکی)
 ۴۵- کین = kin ، شاید گین بمعنی گون و گونه باشد و از این کلمه است جزء دوم آبگینه:

دلم شکستی و کردی خلاف شرط مودت باحتیاط روا کنون که آبگینه شکستی (سعدی)
 ۴۶- وینشی = vineši = مر کب از «وینش» بمعنی بینش (از ریشه اوسنایی di) و «ی» و وحدت

۴۷- کی = key = در لهجه رازی keh - بمعنی کرخ و بیخس
 ۴۸- خته = xotta = بمعنی خفته و در بعضی نسخ «خسته» آمده و معنی آن معلوم است

۴۹- وریا = varri yâ = مر کب از varri بمعنی برخیز و yâ مخفف یاد

۵۰- شر = šar = بمعنی بدی یا šere بمعنی شدن

۵۱- بیرد = yebrad = محرف عبرت

۵۲- بوینشتی = bevinešti = مر کب از «بوین» = بین و «اشتی» مخفف آشتی

۵۳- امن = amen = مخفف آمدگان

۵۴- اوا = evâ = مبدل «اباء» بمعنی امتناع

۵۵- خور = xor = خورشید (در اوستا hur و در پهلوی xor)

۵۶- سا = sâ = مخفف سایه (در اوستا sayavâ در پهلوی sâyak)

۵۷- واژی = vâjvi = بازی (از ریشه vaz) و از همین ریشه هست «وزیدن»

۵۸- کوامش = kovâveš = مر کب از «کوام» = کدام و «ش» ضمیر

۵۹- خا = xâ = مخفف خاک

۶۰- نها = nahâ = مخفف نهاد

۶۱- وش = vaše = برای (در رازی «واسه» و در لری «سی»)

۶۲- خوادا = xovâdâ = خدا (پهلوی xuta)

۶۳- بشم = bešom = اول شخص مضارع مفرد از شدن بمعنی رفتن

یعنی «شوم»

در لری صیغه‌های مضارع عموماً مخفف آورده شده‌اند. بشم، بشی، بشه ، بشیم، بشید، بشن:

بشم و اشم از این عالم بدرشم بشم از چین و ما چین دیرتر شم (باباطاهر)

تبریز - بهمن ماه ۱۳۳۳ - ادیب طوسی